

Вікторія Любашенко

Социніанин Самуель Пржипковський у суспільно-культурному контексті України

Viktoriya Lyubashchenko

Socinian Samuel Przypkowski in the Socio-Cultural Context of Ukraine

The socio-political and literary activity of Samuel Przypkowski – an outstanding figure in the history of Socinian Movement in Ukrainian Lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the first half of the XVII c. is analysed in the article.

Key words: Polish-Lithuanian Commonwealth, Ukraine, Socinianism, Samuel Przypkowski

Розкривається суспільно-політична та літературна діяльність Самуеля Пржипковського – непересічної постаті в історії соцініанського руху, поширеного в першій половині XVII ст. в українських землях Речі Посполитої.

Ключові слова: Річ Посполита, Україна, соцініанство, Самуель Пржипковський

Світова історіографія здавна виявляє зацікавлення до літературного доробку соцініан, які справили помітний вплив на європейську філософську та політичну думку XVI–XVII ст. Майбутній ювілей Реформації актуалізує цю тему. Найбільш активно вивчається історія та спадщина соцініан у Польщі, котра була чи не головним регіоном поширення конфесії. Водночас соцініанські спільноти діяли й у православному ареалі Речі Посполитої, однак увага до них у сучасних українських студіях усе ще незначна.

Особливо цікавою є творчість соцініан, котрі походили з України або були з нею пов'язані. Найвідоміші з них – Юрій Немирич, київський підкоморій, генерал у війську гетьмана Богдана Хмельницького, один із можливих авторів Гадяцької угоди, та майже обійдений увагою в українській науці Самуель Пржипковський, до біографії та творчості якого зверталися Станіслав Кот¹, Людвіг Хмай, Владзімір Будка, Ян Тазбір, Збігнев Огоновський², Джордж Вільямс, Мар'ян Хіллер³ та ін.⁴, і діяльність якого в українських землях потребує подальшого вивчення.

Самуель Пржипковський (1592–1670) походив з польської шляхетської родини, здавна знаної на Лемківщині («у Підгужу»). Його

предки в XV ст. володіли тут Радваницями, Гурними Пржипковичами, Сосновичами, Тржемешнем, у XVI ст. придбали нові поселення: Полянку, Тарнаву, Стару Вєсь, Ленчі, Вєржбянки, Гнойник, Лопушне, Буковець. На социніанство в середині XVI ст. перейшов Ніколай Пржипковський (молодший), потомство якого і численні родичі зі шляхетських родин Пашковських, Личок, Ташицьких, Рупньовських, Бельських, Стоїнських, Любенецьких, Потоцьких, Сераковських та ін. дали цілу гілку малопольського социніанства. Їхніми зусиллями постала мережа нововірчих громад в околицях Нового Сонча, був заснований один із перших протестантських сиротинців у Кракові (дім для бідних і хворих одновірців). Син Ніколая Пржипковського Самуель народився, правдоподібно, у містечку Гнойник між Бжеском і Новим Сончем. Середню освіту він здобув у школі в Луславицях (Тарновський повіт), котру, як і місцеву громаду социніан та італійського гуманіста Фауста Социна, який провів тут шість останніх років життя, спонсорували власники Луславиць брати Ахацій і Станіслав Ташицькі. У 1560–1664 рр. школа (разом із друкарнею, перенесеною сюди пізніше з Ракова) була важливим культурно-освітнім закладом социніан; у ній викладали теологію, математику, логіку, діалектику, анатомію, фізику, а в навчанні перевагу надавали розмовній польській мові. Ще учнем Самуель написав свою першу збірку польсько- й латиномовних віршів. У 1614–1619 рр. він продовжив освіту в Німеччині (в університеті міста Альтдорф, в якому працював відомий вчений-унітарій Ернст Сонер і навчалися социніани Христофор Остородт, Йоан Крелль, Мартін Руар) та Голландії (у Лейденському університеті, де викладав тоді видатний учений і лідер ремонстрантів Симон Єпископій). 1618 року Самуель здійснив коротку подорож до Лондона й Парижа.

Після завершення університетських студій та одруження молодий социніанин оселився в Дойліді (неподалік Бялостока) на Підляшші, яке належало польному гетьманові литовському Криштофові Радзивіллау, тодішньому главі біржанської кальвіністської гілки впливового магнатського роду. Самуель у 1621 р. зблизився з гетьманом, співпрацюючи з ним у справі оборони прав протестантів, і придбав тут садибу, що стала на тривалий час його головним осідком, а саме містечко – місцем діяльності громади социніан⁵. Пржипковський досить швидко включився в суспільно-громадську діяльність як

депутат на місцевих сеймиках. У 1627 р. він уперше застосував свої юридичні знання, набуті в Європі, під час кампанії виправдання перемишльського шляхтича Самуеля Святополка Болестражицького, який 1624 р. (у Кракові?) опублікував польський переклад твору французького кальвініста П'єтра де Моліно «Геракліт, або Марнота і страждання людського життя». Перемишльський біскуп Ахаций Гроховський подав позов до Люблінського суду на автора перекладу, сповненого, на думку позивача, блюзнірства та спрямованого проти Католицької церкви й держави. Суд засудив Святополка на 6 місяців ув'язнення, призначивши йому штраф і наказавши конфіскувати наклад книги та публічно спалити. Цей вирок, сприйнятий польським нобілітетом як акт нетерпимості й порушення шляхетських прав, набув широкого розголосу⁶. Самуель Пржипковський на сеймику Краківського воєводства у Прошовіцах (1627 р.) виступив з підтримкою перемишльського вільнодумця, апелюючи до Варшавської конфедерації 1573 р., що проголосила релігійну свободу в Речі Посполитій⁷. На захист Болестражицького стали також белзький воєвода Рафал Лещинський і Криштоф Радивілл. І рішенням Варшавського сейму 1630 р. Болестражицький, який переховувався в Угорщині, був виправданий.

Ця історія спонукала Самуеля Пржипковського видати свій перший богословсько-політичний твір – «Трактат про мир і злагоду в Церкві» (вийшов друком 1628 р. в Амстердамі) під псевдонімом Іриней Філалета. У творі доводилося, що суспільний мир, який украй необхідний для подолання релігійних протистоянь, має ґрунтуватися на взаємній повазі людей різних віросповідань, тобто насамперед на релігійному мирі. Трактат привернув увагу багатьох політичних і релігійних діячів Європи. 1630 року з'явився його другий наклад.

У 1631 р. Пржипковський був запрошений Криштофом Радивіллом на посаду його секретаря й невдовзі взяв участь у російсько-польській війні 1632–1634 рр., відзначившись у битві під Смоленськом. По війні Самуель продовжив суспільну діяльність (був депутатом на воєводських сеймиках і послом Криштофа Радзивілла на Варшавському елекційному сеймі 1632 р.), поєднуючи її з релігійною. Його ім'я постійно згадується в актах сочиніанських синодів у Малопольщі, на Підляшші та Волині, в яких фіксується його наукова й викладацька активність, звернення до влади із захистом прав одновірців. У 1638 р. за участі Пржипковського

був підготовлений публічний протест проти закриття школи та друкарні у Ракові (Сандомирське воєводство). Цей протест, котрий підписали також великий підкоморій литовський Януш Радзивілл, магнати Богуслав Лещинський, Антоній Тишкевич, Юрій Немирич, шляхтичі Збігнев Горайський та ін., волинський посол Олександр Чаплич вніс до володимирських актових книг, а київський посол Єремія Буковський – до житомирських⁸. У цей період Самуель написав твори «Про свободу сумління» і «Про Конфедерацію»⁹.

1640 року головним патроном протестантів у Речі Посполитій став князь Януш Радзивілл, який, обороняючи права протестантів, виявив особливу прихильність до Пржипковського. На той час Самуель мешкав з родиною у Київській землі. Його переїзд сюди спричинило переслідування социніан у Короні внаслідок наступу Контрреформації. Після низки судових процесів і закриття Раківської школи чимало социніан шукали нового притулку на Волині, Поліссі, Житомирщині, Київщині. Переїжджали знані богослови (зокрема тодішній лідер польських социніан, онук Фауста Социна Анджей Вишоватий), учені, перекладачі, педагоги, суспільні діячі. Вони селилися в маєтках українських магнатів і шляхтичів Немиричів, Войнаровських, Сенют, Чапличів. Социніани доволі швидко ввійшли в суспільне й культурно-освітнє життя регіону. За свідченням Ореста Левицького, у середині XVII ст. серед шляхти Київщини та Житомирщини «було так багато послідовників секти, що вони іноді заповнювали собою місцеві провінційні сейми і становили тут переважаючу партію»¹⁰.

Самуель Пржипковський оселився 1640 р. в маєтку Юрія Немирича в Топорищі неподалік Житомира. Він був відомий тут не лише як викладач социніанської школи в Киселині і плідний літератор, а також як повітовий маршалок на реляційних сеймиках у Житомирі (1641, 1643, 1645 рр.)¹¹. У той період з'явилася низка нових судових позовів проти социніан: Юрієві Чапличу було наказано закрити громаду та школу в містечку Киселин на Волині, брацлавському воєводі Адаму Киселю – видати владі Криштофа Стоїнського, міністра з Гощі; міністра збору в Ляховцях Яна Стоїнського засуджено на інфімію й позбавлення шляхетства. Тож Самуель і надалі займався захистом протестантів, пишучі нові праці, в яких доводив юридичні підстави громадянських прав своїх одновірців, і шукаючи для них нових патронів у Речі Посполитій та за її межами.

Під час Варшавського елекційного сейму (1648 р.) Пржипковський був посередником на зустрічі Януша Радзивілла з посланцями семигородського князя-кальвініста Юрія I Ракоці. У 1648 р. Самуель разом з братами Юрієм, Владиславом і Стефаном Немиричами прибув до Кракова на коронацію нового короля Яна II Казимира¹².

З початком Хмельниччини Пржипковський повернувся до Польщі та продовжив службу на гетьманському дворі Радзивіллів, виконуючи, зокрема, дипломатичні доручення свого патрона у процесі перемовин останнього зі шведами та угорцями. Є також відомості про участь социніанина в Північній війні – у битві під Простками (1656 р.), на боці союзного шведсько-бранденбурзького війська; після поразки союзників став, за протекцією Богуслава Радзивілла, секретарем Фрідріха Вільгельма I, курфюрста Бранденбурга і герцога Пруссії. Позбавлення социніан у Речі Посполитій громадянських прав на Варшавському вальному сеймі (1658 р.) змусило Пржипковського й багатьох його одновірців емігрувати. У 1666 р. він купив маєток у Косіново (Східна Пруссія) і з того часу до своєї смерті зосереджувався переважно на викладацькій і літературній діяльності. Пржипковський залишив по собі чимало латино- та польськомовних праць з богослов'я і права, історичних, біографічних, поетичних творів, неодноразово перевиданих у Польщі, Німеччині, Голландії, Англії, США¹³.

Особливе зацікавлення викликає його трактат «Братерська декларація на небратерське наставляння польського шляхтича від релігійного дисидента» (далі – «Братерська декларація»)¹⁴. Твір вийшов анонімно польською мовою в 1646 р. і був публічною відповіддю знаному історикові та публіцисту, краківському канонікові, єзуїту Шимонові Старовольському, який перед тим видав своє «Братерське застереження, виголошене релігійним дисидентам, аби скромно і тихо поводитися»¹⁵. У своїй праці Старовольський порушував проблему релігійної толерантності, що була дуже актуальною в роки Тридцятилітньої війни, котра охопила майже всю Європу й загрожувала поширенням і на Польську Корону. Значною мірою війна була спричинена Реформацією та розколом Західної церкви, що могли порушити єдність Священної римської імперії й похитнути авторитет Апостольської столиці. У 1573 р. в Речі Посполитій прийнято акт Варшавської конфедерації, котрий задекларував релігійний мир і, фактично, підтвердив принцип «чия земля, того і віра» (лат. *cuius regio,*

eiusreligio), вперше проголошений в Аугсбурзі 1555 р. І хоча внаслідок цих рішень громадянські права набувала лише протестантська еліта, після Аугсбурга й Варшави нова релігія почала активно розповсюджуватися не тільки в Західній, але й у Східній Європі. З огляду на це, 1577 р. на Пьотрковському синоді в Речі Посполитій були офіційно прийняті постанови Тридентського собору, що мав відновити позиції Католицької церкви, заскоченої протестантськими рухами.

Шимон Старовольський, видатний діяч польської Контрреформації, вважав головними винуватцями церковного розколу протестантів, виступ яких проти Риму призвів до релігійного протистояння в Європі. Через це до Речі Посполитої приїхали «блюзніри з Німеччини, Голландії та Франції», еретики-аріани, що «посягнули на віру Божу» і загрожують Церкві та державі¹⁶. Натомість Католицька церква для Старовольського – наріжний камінь не лише духовного, а й світського життя, її єдність є запорукою міцності держави, суспільної злагоди й миру. Автор застерігав соцініан не чинити безпорядків у Речі Посполитій, при цьому покликався на трагічну долю чехів унаслідок гуситських війн. Старовольський схвалював законодавчі акти польських королів Владислава Ягайла і Сигізмунда I супроти повстанців-гуситів, вважаючи таку політику мудрою й зваженою. Варшавська конфедерація, на його погляд, заохочує приїзд до Речі Посполитої релігійних вільнодумців, а значна кількість інакомислячих з Європи і толерантне ставлення до них є загрозою для держави. За допомогою богословських і юридичних аргументів Старовольський прагнув довести, що конфесіоналізація та релігійний плюралізм є чинниками суспільної й державної дестабілізації.

Зміст твору Старовольського та його промовиста назва – «застереження, аби тихо поводитися» – були адекватно сприйняті адресантами памфлету. Їхня відповідь – «Братерська декларація» – не забарилася, хоч, цілком природно, вийшла анонімно. Втім, авторство твору не стало таємницею: в 1645 р. на синоді соцініан у Жуліні (біля Любартова) було вирішено підготувати письмову відповідь католицькому канонікові, а виконати цю постанову доручили Самуелю Пржипковському¹⁷. Христофор Сандіус, який першим узагальнив літературну спадщину соцініан, теж назвав Пржипковського. Водночас у бібліографічних виданнях Адама Йохера¹⁸ і Кароля Ейстрейхера¹⁹ згадано про Юрія Немирича як співавтора «Братерської декларації», котрому могла належати

перша частина твору. У деяких сучасних біографіях Немирича²⁰, а також на сайті Польської національної цифрової бібліотеки, де вміщено текст пам'ятки, його авторство також підтверджується²¹. Уривки з трактату перевидані в кількох сучасних польських антологіях.

У «Братерській декларації» не вказане місце видання, тож щодо цього існують різні версії. Та, найвірогідніше, трактат написаний у Київській землі. Він складається з двох частин. У вступній, меншій за обсягом, спростовуються головні тези Шимона Старовольського, висунуті ним на адресу протестантів як «бунтівників», котрі роз'єднують Церкву й наражають на небезпеку Річ Посполиту. Автор вступу запевняє у широті віри «дисидентів», які керуються Словом Божим, та їхній благонадійності, адже вони шанують «одну Отчизну, один закон, одну свободу»²². У тексті зазначалося: «наш північний край» є місцем, в якому знайшли прихисток і «право вольності» чимало людей із Заходу²³, і дотримання їхніх свобод «є прерогативою шляхетської держави та Католицької церкви»²⁴. Згадуючи й цитуючи низку церковних документів і юридичних текстів, прийнятих на різних синодах, імперських і провінційних сеймах, автор вступної частини висловлював переконання в тому, що шляхетська Республіка й надалі опікуватиметься правами громадян, бо це гарантує безпеку й мир. А мир у державі ґрунтується не стільки на Католицькій церкві, скільки на громадянах і мудрому правителі, котрий цінуватиме своїх підлеглих передовсім за моральну гідність і громадянську відповідальність, незалежно від їхнього віросповідання.

Основний текст «Братерської декларації» складається з трьох розділів. Вони належали Самуелеві Пржипковському, який прагнув, з одного боку, реабілітувати соцініан в очах влади та Церкви, а з іншого – спростувати юридичну аргументацію Шимона Старовольського. Йдучи за викладом свого опонента, Пржипковський звернувся до акта Варшавської конфедерації, підкреслюючи її виняткове значення для поліконфесійної Речі Посполитої. Свої міркування він узагальнив такими тезами: Конфедерація постала законно (з дотриманням усіх належних процедур, як і багато інших законодавчих актів), вона забезпечує основні права громадян, сприяє утвердженню в державі взаємної поваги до людей різних релігій, принципу рівності її суб'єктів, а отже, забезпечує суспільну рівновагу. Соцініанський мислитель порівнював акт Варшавської конфедерації з іншими документами, звертаючись до юридичних і політичних текстів

Корони та Речі Посполитої, кількох Литовських статутів, польських сеймів, королівських указів, текстів історика та юриста Яна Гербура (перемишльського й сяноцького старости, який брав участь у розробці акту Варшавської конфедерації), польських істориків і церковних діячів Матея Меховіти, Мартіна Кромера, Мартіна Бельського. Автор трактату стверджував, що, відмовившись від Варшавської конфедерації, світська влада стане упередженою до віри громадян, а це загрожуватиме їхнім правам і, зрештою, зруйнує мир у державі.

У питанні релігійної свободи Самуель Пржипковський намагався захистити громадянські права й суспільний статус не тільки своїх одновірців, а й інших протестантів. За його словами, договір миру з «дисидентами є... фундаментальним правом, на якому ґрунтовані всі свободи в Речі Посполитій»²⁵. Автор обстоював право релігійних меншин на свої переконання, і в цьому знов опонував Шимонові Старовольському, заперечуючи ідею середньовічної імперської Церкви, що керує не лише душами, а й «монархами і людом посполитим». Пржипковський змальовував ідеал держави, в якій головним є закон, опертий на Божі настанови; її правитель забезпечує дотримання й сам дотримується закону. А різні суспільні інститути (і найперше Церква) допомагають владі – на цій співпраці «тримається мир і спокій».

Пржипковський погоджувався зі Старовольським у тому, що суспільна гармонія як запорука миру є особливо важливою для Речі Посполитої, населеної громадянами різних культур і релігій. Однак мир у державі неможливий без віротерпимості. «Позаяк наша Річ Посполита складається з різних народів, що утворили союз і ввійшли в єдину неподільну монархію з різними звичаями, мовами й вірами, їй особливо необхідна ця толерантність»²⁶. Відмова від «рабства совісті» та взаємна повага є гарантом рівності вільних громадян (власне шляхетського стану) і внутрішньої гармонії. При цьому хоча місце Церкви в державі й вельми значне, однак вона тримає у своїх руках лише духовний меч й підпорядковується «земній владі», тому також має піклуватися про толерантність як запоруку «єдності народу».

Захищаючи Варшавську конфедерацію, Пржипковський наполягав на тому, що нехтування нею призведе до поглиблення релігійної конфронтації. Навіть більше – це зумовить падіння морального авторитету монарха, адже дотримання прав релігійних дисидентів – правдивих

громадян держави – є також передумовою успішних суспільних реформ. Бо свобода – не лише індивідуальне, а й суспільне поняття. Вільна людина, за Пржипковським, та, яка керується суспільним благом (насамперед збереженням миру) і закладає підвалини міцного державного устрою. «Кожний має право вибрати свій шлях на небо... Фундамент свободи правдивих людей полягає в тому, що вони вільні робити те, що вважають корисним для себе та нешкідливим для інших, не боячись гонінь чи покарання... Основа миру – у забороні порушувати спокій... це фундаментальний принцип свободи»²⁷. А громадянські права і свободи мають охоронятися законом. У такій моделі державно-церковних відносин, як бачимо, були віддзеркалені європейські правові концепції ранньомодерного часу (природного права та рівності людей, держави як суспільного договору).

Висновком до цих роздумів Пржипковського стали дві напрочуд сміливі для XVII ст. тези. По-перше, социніанський мислитель не обмежився апологією релігійної толерантності, а фактично обґрунтував принцип свободи совісті, розуміючи його як право особи на вибір віри. Щоправда, автор трактату поширював цей принцип тільки на християн і, будучи прихильником Еразмового гуманізму, не припускав свободи невір'я. По-друге, в аналізованому творі йшлося про розділення держави та Церкви як таких, що мають різні функції в суспільстві. Теза була контроверсійною навіть для Західної Європи (англійський баптист Томас Хелвіс за цю ідею на початку XVII ст. помер у тюрмі), тим більше у Східній Європі. На думку М. Хіллар, Пржипковський чи не першим публічно виголосив цю тезу в Речі Посполитій²⁸.

Трактат «Братерська декларація» своїми ідеями був суголосний з іншими, більш відомими європейськими текстами. У ньому представлено новочасну політичну етику, що стала відповіддю на виклики постреформаційної доби і становлення нових політичних націй. Окремі сентенції Пржипковського та інших социніан знайшли відображення у працях європейських мислителів-вільнодумців Бенедикта Спінози, Джона Толанда, П'єра Бейля (котрий у своєму «Історичному і критичному словнику» покликається на біографію Фауста Социна, написану Пржипковським), Джона Локка (у «Досвідах про віротерпимість» і «Листах про толерантність» опирався на гуманістичні й раціоналістичні ідеї, викладені у творах Яна Крелля «На

захист свободи совісті», Йони Шліхтинга «Апологія звинувачуваної істини» і «Трактаті про мир і злагоду в Церкві» Пржипковського²⁹). Редактор текстів Пржипковського в «Бібліотеці польських братів» голландський ремонстрант, онучатий племінник Симона Єпископія, богослов і вчений Філіп Лімборх також був симпатиком політичних ідей Самеуля Пржипковського³⁰. Трактати польських соцініан зберігав у своїй книгозбірні Ісаак Ньютон – крипто-унітарій і збирач творів, виданих у Ракові³¹. Думки Немирича та Пржипковського розвинув племінник Юрія Немирича – Криштоф, котрий наприкінці XVII ст. у Берліні опублікував працю «Правда та релігія богословів, які шукають милосердя й толерантності», виступивши нею проти різних форм релігійної нетерпимості.

Суспільно-політичні ідеї соцініан, попри їхні спірні доктринальні погляди, не втрачають своєї актуальності. Відтак вивчення цієї спадщини має безперечне наукове значення.

- ¹ Kot S. *Ideologia polityczna i społeczna Braci Polskich zwanych arjanami.* – Warszawa, 1932.
- ² Ogonowski Z. *Samuel Przypkowski (1592–1670) i jego traktat De pace et concordia Ecclesiae // Studia Filozoficzne.* – Warszawa, 1981. – Z. 2. – S. 89-102.
- ³ Chmai L. *Samuel Przypkowski na tle prądów religijnych XVII w.* – Kraków, 1927.
- ⁴ Chmai L. *Bracia Polscy. Ludzie, idee, wpływy.* – Warszawa, 1957; *EjUSD. Z zagadnień tolerancji w Polsce XVII wieku / L. Chmai.* – Warszawa, 1989; Hillar M. *Poland's contribution the Enlightenment / M. Hillar // EjUSD. Poland's new totalitarianism // Free Inquiry.* – New York, 1995. – Vol. 15. – № 2. – P. 42-45.
- ⁵ Sajkowski A. *Samuel Przypkowski w świetle nowych materiałów // Zapiski Historyczne: poświęcone historii Pomorza i krajów bałtyckich.* – Toruń, 1957. – T. 23. – № 1–3. – S. 147-156.
- ⁶ Kraushar A. *Sprawa Bolestraszyckiego. Kartka historyczna z roku 1627 // EjUSD. Drobiazgi historyczne.* – St. Petersburg; Kraków, 1891. – T. 1. – S. 45-62; Chmai L. *Samuel Przypkowski...* – S. 16–17; Kossowski A. *Protestantyzm w Lublinie i w lubelskiem w XVI–XVII w.* – Lublin, 1933. – S. 133-143; Opatrny J. W. *Piotrdu Moulin i polski przekład jego «Heraklita» // Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego.* – Wrocław, 1947. – T. 2. – S. 54.
- ⁷ Przyboś A. *Akta sejmikowe województwa krakowskiego. 1621–1660.* – Kraków, 1955. – T. 2. – Poz. 26.
- ⁸ [Przypkowski S., Niemirycz J.]. *Braterska Deklaratia na niebraterskie napomnienie od Authora pod imieniem Szlachcica Polskiego addissidentes*

- in Religione uczynione. – S. 1., [1646]. – S. 83–85; Архив Юго-Западной России. – К., 1861. – Ч. 2. – Т. 1. – С. 279-281.
- ⁹ Про них згадано у: Bock F. S. *Historia Anti-trinitariorum, maksime Socinianismi* [...]. – Lipsiae, 1774. – Т. 1. – С. 682-684, 700.
- ¹⁰ Левицкий О. Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Киевская старина. – 1882. – Кн. 6. – С. 406.
- ¹¹ Архив Юго-Западной России. – К., 1883. – Ч. 1. – Т. 6. – С. 771-773; Budka W. *Przypkowscy i ichrola w ruchu reformacyjnym / W. Budka // Reformacja w Polsce*. – Warszawa, 1926. – Т. 4. – С. 60-73.
- ¹² Chmai L. *Samuel Przypkowski...* – S. 47-49.
- ¹³ У десятому томі «Бібліотеки польських братів» уміщено 17 творів Самуеля Пржипковського, відібраних для друку сином Анджея Вишоватого Бенедиктом. У листі до видавця тому Бенедикт визнавав, що передав не всі відомі йому тексти автора. До цього переліку не потрапили твори Пржипковського, зафіксовані у бібліографічних виданнях Христофора Сандіуса [*Christophori Chr. Sandii. Bibliotheca Anti-trinitariorum* [...]. – Freistadii (Amsterdam), 1684. – P. 123-126], Густава Зельтнера [*Zeltner G. G. Historiacrypto-Socinismi, Altorfinaequondam Academiae infestiarcana* [...]. – Lipsiae, 1729. – Т. 1. – S. 129, 374, 523, 549], Фрідріха Бока [*Bock F. S. Historia Anti-trinitariorum, maksime Socinianismi...* – S. 667-699], Роберта Уоллака [*Wallace R. Sketches of the Lives and Writings of Distinguished Anti-trinitarians*. – London, 1850. – Vol. 1. – P. 20-39], Кароля Естрейхера [*Estreicher K. Bibliografia polska*. – Kraków, 1913. – Т. 25. – S. 380–382] та ін.
- ¹⁴ Сучасне перевидання частини твору див.: *Samuel Przypkowski. Braterska deklaracja na Niebraterskie napomnienie // 700 lat myśli polskiej. Filozofia i myśl społeczna XVII wieku / Opr. Z. Ogonowski*. – Warszawa, 1979. – Cz. 1. – S. 527-549.
- ¹⁵ [Starowolski S.]. *Braterskie napomnienie addissidentes in Religione. Aby się skromnie u w pokoju zachowali. Przez Szlachcica Polskiego uczynione*. – S. 1., [1644]. Сучасне перевидання: *Szymon Starowolski. Braterskie napomnienie addissidendis in religione // 700 lat myśli polskiej. Filozofia i myśl społeczna XVII wieku / Opr. Z. Ogonowski*. – Warszawa, 1979. – Cz. 1. – S. 516-526.
- ¹⁶ [Starowolski S.]. *Braterskie napomnienie...* – S. 3-6, 8.
- ¹⁷ *Szczotka St. Synodyarian polskich. Od założenia Rakowa do wyganania z kraju (1569–1662) // Reformacja w Polsce*. – Kraków, 1935–1936. – № 7–9. – S. 85-86.
- ¹⁸ *Joher A. Obraz bibliograficzno-historycznej literatury i nauk w Polsce* [...] : in 3 t. – Wilno, 1857. – Т. 3. – S. 598.
- ¹⁹ *Estreicher K. Bibliografia polska*. – 1910. – Т. 23. – S. 119; Т. 25. – S. 381.
- ²⁰ http://www.omen.aplus.pl/strony/bracia_polscy/index.php/postacie/74-niemi-rzyrzyerzy.

- ²¹ <http://polona.pl/item/11813986/3/>.
- ²² [Przyrkowski S., Niemirycz J.]. Braterska Deklaratia... – S. 5.
- ²³ Ibid. – S. 7.
- ²⁴ Ibid. – S. 6.
- ²⁵ Ibid. – S. 12, 32.
- ²⁶ Samuel Przyrkowski. Braterska deklaracja na Niebraterskie napomnienie... – S. 540.
- ²⁷ Ibid. – S. 542-543.
- ²⁸ На думку дослідника, ідеї Пржипковського й інших польських соцініан про свободу совісті та відокремлення держави від Церкви мали неабиякий вплив на американських політиків і мислителів Джеймса Медісона й автора Декларації прав людини Томаса Джефферсона, а згодом були втілені в американській Конституції. Див.: Hillar M. Socinian Precursors of the American Constitutional Separation of Church and State // American Unitarian Conference. Romoting the American Unitarian Tradition [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.americanunitarian.org/hillarsocinian1.htm>.
- ²⁹ Montuori M. Il socinianesimo di Locke e l'edizione inglese dell' Epistola sulla tolleranza // Attidell' Accademia di Scienze Morali e Politiche. – Napoli, 1967. – Т. 78. – P. 535-562;
- Firpo M. John Locke e il socinianesimo // Rivista storica italiana. – Napoli, 1980. – № 92. – P.35-124;
- Montuori M. The Socinianism of Locke and the English edition of the Letter concerning toleration // Ejusd. John Locke on toleration and the unity of God. – Amsterdam, 1983. – P. 119-146;
- Нарский И. С. Джон Локк и его теоретическая система // Локк Дж. Сочинения : в 3 т. – Москва, 1985. – Т. 1: Опыт о человеческом разумении. – С. 3–76; Ogonowski Z. Przyrkowski i Locke w obec problemu tolerancji / Z. Ogonowski // Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej. – Warszawa, 1989. – Т. 34. – S. 209-221;
- Marshall J. John Locke: Resistance, Religion and Responsibility / J. Marshall. – Cambridge, 1994. – P. 384–389, 414-418.
- ³⁰ Simonutti L. Resistance, Obedience and Toleration: Przyrkowski and Limborch // Socinianism and Arminianism: Antitrinitarians, Calvinists and Cultural Exchange in Seventeenth-Century Europe. – Leiden, 2005. – P.191-206.
- ³¹ Snobelen S. Isaac Newton, heretic: the strategies of a Nicodemite // The British Journal for the History of Science. – Cambridge, 1999. – Vol. 32. – P. 381-419; Ejusd. Isaac Newton, Socinianism and «the one supreme God» // Socinianism and cultural exchange: the European dimension of Anti-trinitarian and Arminian Networks, 1650–1720. – Leiden, 2005. – P. 241-293.